

Környezeti nevelés a gyermekvédelemben

(Environmental Education in Child Protection)

Kui Biborka*

Soproni Egyetem Erdőmérnöki Kar
Róth Gyula Erdészeti és Vadgazdálkodási Tudományok Doktori Iskola

Kivonat

A tanulmány célja, hogy feltárja a környezeti nevelés szerepét és lehetőségeit a gyermekvédelmi gondoskodásban élő gyermekek fejlesztésében. A környezeti nevelés nem csupán a fenntarthatósági szemlélet formálását szolgálja, hanem komplex módon járulhat hozzá a pszichoszociális fejlődéshez, a reziliencia erősítéséhez és a társadalmi integrációhoz. A gyermekvédelmi ellátásban élő gyermekek különösen sérülékeny csoportot alkotnak: gyakran traumatizáltak, kapcsolódási nehézségekkel küzdenek, és alacsony önértékeléssel rendelkeznek. A természetalapú nevelés, az élményalapú tanulás, valamint a közösségi részvétel lehetőséget ad a bizalomépítésre, a pozitív kötődés kialakulására és a kompetenciaélmény megtapasztalására. A tanulmány nemzetközi és hazai példákon, valamint szakirodalmi elemzésen keresztül mutatja be a környezeti nevelés alkalmazásának hatásait és kihívásait a gyermekvédelmi intézményekben. Végül intézményi, módszertani és szakpolitikai szintű ajánlásokat fogalmaz meg a fenntartható megvalósítás érdekében.

Kulcsszavak: környezeti nevelés, gyermekvédelem, tapasztalati tanulás, természetalapú pedagógia, élménypedagógia

Abstract

This study explores the role and potential of environmental education in supporting the development of children and youth in child protection systems. Environmental education not only contributes to shaping environmental awareness and sustainability-related values, but also plays a complex role in enhancing psychosocial development, strengthening resilience, and promoting social integration. Children in alternative care represent a particularly vulnerable group, often affected by trauma, relational difficulties, and low self-esteem. Nature-based education, experiential learning, and opportunities for meaningful participation can foster trust, secure attachments, and a sense of competence. Through international and national examples as well as literature review, the study examines the impacts and challenges of implementing environmental education in child protection institutions. It concludes with institutional, methodological, and policy-level recommendations to support sustainable integration.

Keywords: environmental education, child protection, experiential learning, nature-based pedagogy, trauma-informed care

* kui.biborka@gmail.com

1. Bevezetés

A 21. század egyik legsúlyosabb kihívása a globális környezeti válság, amely komplex módon fonódik össze társadalmi, gazdasági és kulturális egyenlőtlenségekkel. A környezeti nevelés, mint az oktatás és társadalomformálás egyik kulcsfontosságú eszköze, különösen nagy jelentőséggel bír azokban a társadalmi csoportokban, amelyek fokozottan ki vannak téve a környezeti és szociális sérülékenységek kockázatainak. Ilyen csoportot képeznek a gyermekvédelmi szakellátásban élő fiatalok, akik gyakran halmozottan hátrányos helyzetűként, traumatizált, bizonytalan kötődésű közegből kerülnek ki, és korlátozott lehetőségekkel rendelkeznek a természethez, közösséghez és stabil jövőképhez való kapcsolódásban.

A környezeti nevelés, amely nem csupán ismeretátadást, hanem attitűdformálást, közösségépítést és cselekvésre ösztönzést is magában foglal, olyan pedagógiai eszköztárat kínál, amely hozzájárulhat a gyermekek rezilienciájának, önhatékonyságának és társadalmi integrációjának erősítéséhez. Mindez különösen fontos lehet a gyermekvédelmi intézményekben élők számára, akiknek oktatása, nevelése és fejlesztése nem választható el pszichoszociális háttérüktől és a gyógyulást segítő élmények fontosságától.

Jelen tanulmány célja, hogy feltárja a környezeti nevelés alkalmazhatóságának lehetőségeit a gyermekvédelem intézményes keretei között, bemutassa a két terület közötti kapcsolódási pontokat, valamint azonosítsa azokat a jó gyakorlatokat, amelyek adaptálhatók a sérülékeny célcsoport igényeire. Emellett kiemelt figyelmet fordítunk a gyakorlati megvalósítás kihívásaira és a szakpolitikai támogatottság szükségességére is.

2. Elméleti háttér

2.1 Környezeti nevelés: célok, értékek és megközelítések

A környezeti nevelés célja, hogy elősegítse az emberek felelős, reflektív és aktív részvételét a környezet védelmében, miközben fejleszti a környezeti tudatosságot, a kritikai gondolkodást és a cselekvőképességet (Sterling, 2001; Tilbury, 1995).

A környezeti nevelés – vagy más megközelítésben fenntarthatóságra nevelés – olyan pedagógiai tevékenység, amely célul tűzi ki a természethez való tudatos, felelős, értékalapú viszony kialakítását, valamint a környezeti problémák felismerésére és kezelésére irányuló kompetenciák fejlesztését. A környezeti nevelés nem csupán információátadás, hanem a gondolkodásmód, értékrend és viselkedésformák átalakításának komplex folyamata, amely egyaránt célozza a kognitív, affektív és cselekvési dimenziók fejlesztését (Palmer, 1998).

A nemzetközi és hazai szakirodalom alapján a környezeti nevelés főbb céljai az alábbiakban foglalhatók össze (Sterling, 2001; UNESCO, 2014; Varga, 2007):

- a környezeti problémák felismerése és megértése;
- kritikai gondolkodás kialakítása a természeti és társadalmi rendszerekről;
- felelős, környezettudatos viselkedés megalapozása;
- aktív részvétel a fenntarthatóságot szolgáló közösségi döntésekben és cselekvésben;
- ökológiai értékek iránti érzékenység és elköteleződés erősítése.

A környezeti nevelés az ember és természet kapcsolatát nem pusztán haszonelvű, hanem etikai és spirituális dimenzióban is értelmezi, hangsúlyozva a természeti világ intrinzikus értékét (Bonnett, 2007).

A környezeti nevelés középpontjában olyan értékek állnak, mint a felelősségvállalás a jövő generációk és a bolygó iránt; együttműködés; közösségi gondolkodás; részvételiség, demokratikus döntéshozatal; igazságosság, beleértve a társadalmi és környezeti igazságosságot is.

Kiemelt jelentőségű az interkulturális és szociális dimenzió is: a fenntarthatóság kérdései nem választhatók el a társadalmi egyenlőtlenségek és a marginalizált csoportok helyzetének elemzésétől (Orr, 1992).

A környezeti nevelés többféle pedagógiai irányzatot és gyakorlati megvalósítást ölel fel. Ezek közül azok, amelyek különös jelentőséggel bírhatnak a gyermekvédelemben élő gyermekek esetében az alábbiak:

Élményközpontú és tapasztalati tanulás

Az élménypedagógia szemléletében a gyermekek a tanulás során aktívan, saját tapasztalataikon keresztül alakítják ki viszonyukat a természethez. Ez különösen fontos lehet olyan gyermekek esetében, akik az iskolai tanulásban sikertelenséget éltek át, vagy verbális-kommunikációs csatornáik sérültek. A természet közelsége a testi, érzelmi és szociális fejlődés egyaránt támogatja (Louv, 2005).

Cselekvésorientált nevelés

A Jensen és Schnack (1997) által kidolgozott action competence megközelítés szerint a környezeti nevelés akkor hatékony, ha nemcsak informál, hanem képessé is tesz a cselekvésre. Ez azt jelenti, hogy a tanulók nem passzív befogadói a tudásnak, hanem aktív résztvevői a változásnak – például közösségi kertek, újrahasznosító projektek, környezetvédelmi akciók révén.

Helyi identitás és ökológiai kötődés

A helyi környezet megismerése és gondozása hozzájárul a személyes és közösségi identitás megerősítéséhez. Az ökológiai nevelés támogatja az egyének azon képességét, hogy kötődjenek egy adott tájhoz, közösséghez, és annak fenntarthatóságáért felelősséget vállaljanak (Sobel, 1996).

Transzdiszciplinaritás

A fenntarthatóságra nevelés nem tantárgyhoz kötött, hanem komplex életproblémák mentén szerveződő tanulást kíván meg. Ez magában foglalja a környezeti, társadalmi és gazdasági aspektusok integrálását, és olyan tanulási tereket igényel, amelyekben a gyerekek szereplőként vannak jelen, nem csak elszenvetőként (Sterling, 2001).

Összegezve, a környezeti nevelés olyan pedagógiai keretrendszer, amely túlmutat a környezetismereti oktatáson, és lehetőséget teremt az aktív, értékalapú állampolgári szocializációra. Különös jelentőséggel bír a társadalmilag hátrányos helyzetű gyermekek esetében, akik számára a természethez való kapcsolódás nem csak ökológiai, hanem pszichoszociális és etikai szempontból is fejlesztő erővel bír. A környezeti nevelés ezzel az értékalapú, cselekvésorientált szemléletével alapozza meg a gyermekvédelmi kontextusban való alkalmazás indokoltságát.

Az ENSZ és az UNESCO által támogatott fenntarthatóságra nevelés (Education for Sustainable Development – ESD) integrálja a társadalmi igazságosság, a gazdasági egyenlőség és az ökológiai stabilitás szempontjait. Az ESD különösen fontos eszköz lehet társadalmi hátrányokkal élő csoportok megerősítésében (UNESCO, 2014).

2.2. A gyermekvédelmi gondoskodás sajátosságai

A gyermekvédelmi szakellátásban élő gyermekek gyakran traumatizált, elhanyagolt vagy bántalmazott háttérrel érkeznek az intézményekbe (Bartholet, 2009; Herczog, 2008). A gyermekvédelmi gondoskodás, ideértve a nevelőszülői hálózatot és a szakellátást biztosító gyermekotthonokat, olyan gyermekeket és fiatalokat lát el, akik különféle veszélyeztető tényezők, például elhanyagolás, bántalmazás, szülői általi elhagyatottság vagy szenvedélybetegségek miatt kiemelésre kerültek vér szerinti családjukból (Herczog, 2008). E gyermekek életútját számos pszichoszociális nehézség, traumatizáltság, valamint a stabil, biztonságos kötődés hiánya jellemzi, amely jelentős hatással van fejlődésükre és tanulási folyamataikra (Bartholet, 2009).

A gyermekvédelmi rendszer legfőbb célja a gyermekek védelme, fejlődésük biztosítása, valamint a családi kapcsolatok lehetőség szerinti megőrzése vagy helyreállítása. Ugyanakkor a gyakorlatban sok gyermek hosszú éveket tölt el intézményi keretek között, ahol a nevelés, gondozás és fejlesztés feladatait szociális munkások, pedagógusok és nevelők látják el.

A szakirodalom szerint a gondoskodásban élő gyermekekre jellemző a halmozott hátrány, tanulási és viselkedési zavarok, érzelmi-pszichés problémák, poszttraumás stressz tünetek, kapcsolódási nehézségek, kötődési zavarok, alacsony önértékelés és gyakori bizalmatlanság a felnőttekkel szemben (Ungar, 2011; Masten, 2014).

A gyermekvédelmi gondoskodásban élő gyermekek nagy része komplex traumák következményeivel él együtt. Ezek az élmények (pl. elhanyagolás, ismétlődő bántalmazás) gyakran már korai életévekben jelentkeznek, és alapjaiban befolyásolják az idegrendszeri fejlődést, a kapcsolatok alakulását, a viselkedésszabályozást és az önbizalmat (van der Kolk, 2005).

Az egészséges érzelmi és szociális fejlődés egyik alapfeltétele a biztonságos kötődés megléte (Bowlby, 1988). Intézményi ellátásban ez gyakran hiányzik vagy megszakad, ami tovább nehezíti a gyermekek számára a hosszú távú, megbízható felnőttkapcsolatok kialakítását. Ez kihat tanulási folyamataikra is: sokan szoronganak, nem tudnak koncentrálni, vagy bizalmatlanok az iskolai rendszerekkel szemben.

A gyermekvédelmi intézményekben végzett nevelés sajátos pedagógiai kihívásokat vet fel, a sérülékeny pszichés állapot fokozott figyelmet igényel; fontos a kiszámítható, biztonságos környezet fenntartása; kiemelt szerepe van a pozitív visszajelzéseknek, az érzelmi validálásnak és a bizalomépítésnek; az élménypedagógia, művészet- és természetalapú megközelítések kiemelkedően hatékonyak lehetnek ebben a közegben (Ginsburg, 2011; Szilágyi, 2013).

Fontos kiemelni, hogy a gyermekvédelemben élő gyermekek rezilienciája – vagyis alkalmazkodó- és megküzdési képessége – fejleszthető, különösen akkor, ha megfelelő nevelési és támogató környezet áll rendelkezésükre (Masten, 2014). A gyermekek számára különösen fontos a kontroll élménye, az önálló döntések lehetősége, valamint az értékes közösségi szerepek megtapasztalása – ezekhez pedig kiváló lehetőséget kínál a környezeti nevelés keretrendszere.

A szakirodalom hangsúlyozza a biztonságos kötődés, a pozitív énkép és a stabil kapcsolatok jelentőségét a gyógyulási folyamatban (Bowlby, 1988; Ungar, 2011). A természethez és közösséghez való kapcsolódás ezek kialakulásában támogató szerepet játszhat.

A gyermekvédelmi gondoskodás sajátosságai – a pszichés sérülékenység, a kapcsolódási nehézségek és a tanulási hátrányok – különös figyelmet követelnek a nevelési és oktatási gyakorlatok kialakításában. A környezeti nevelés ebben az összefüggésben nemcsak a fenntarthatósági célokat szolgálja, hanem lehetőséget ad a gyermekek érzelmi fejlődésének, közösségi élményeinek és önértékelésének támogatására is. E speciális célcsoport számára tehát a természethez való kapcsolódás nemcsak tanulási, hanem gyógyító, megerősítő tapasztalattá is válhat.

2.3. Kapcsolódási pontok a két terület között

A környezeti nevelés és a gyermekvédelem határterületén megjelennek azok a közös célok, amelyek a gyermekek jóllétét, kompetenciaérzését és közösségi integrációját szolgálják.

A környezeti nevelés és a gyermekvédelmi gondoskodás látszólag eltérő célterületeket képviselnek: előbbi a fenntarthatóságra, természeti környezethez való felelős viszony kialakítására, utóbbi a gyermekek védelmére és rehabilitációjára fókuszál. Mégis, a két terület metszéspontjában olyan pedagógiai lehetőségek rejlenek, amelyek elősegítik a gyermekek pszichoszociális fejlődését, társadalmi integrációját és rezilienciáját – különösen az állami gondoskodásban élő, sérülékeny gyermekek esetében.

Számos kutatás bizonyítja, hogy a természetes környezet – például parkok, erdők, vízpartok – pozitív hatással van az érzelmi állapotra, a stressz-szintre és a viselkedéses önszabályozásra

(Kaplan & Kaplan, 1989; Ulrich et al., 1991). A gyermekvédelmi ellátásban élő gyermekek esetében ez különös jelentőséggel bír, mivel ők gyakran küzdenek szorongással, impulzivitással és kapcsolódási nehézségekkel. A természetes környezet tehát nemcsak fizikai térként, hanem „érzelmi biztonságot nyújtó helyként” is funkcionálhat (Sempik et al., 2005).

A természetben végzett tevékenységek – például kertészkedés, állatgondozás, túrázás – elősegítik a testi-lelki szabályozást, fejlesztik a figyelmet és a szenzoros integrációt, valamint csökkentik a trauma tüneteit (van der Kolk, 2014). Ez különösen fontos a poszttraumás stresszben, ADHD-ben vagy kötődési zavarban szenvedő gyermekek esetében.

A környezeti nevelés fontos alapelve a cselekvésközpontúság: a gyermekek nemcsak tanulnak a környezetről, hanem aktív szereplőivé válnak annak alakításában (Jensen & Schnack, 1997). Ez lehetőséget ad a kompetenciaélmény megélésére – ami a gyermekvédelemben élők számára gyakran hiányzik a formális oktatásból. Egy közösen gondozott iskolakert, komposztálás, madáretetés vagy zöld projekt olyan tapasztalatot nyújt, amelyben a gyermek kézzelfogható eredményt lát, visszajelzést kap, és hozzájárul egy közösséghez.

Ez a proszociális, értékkeremtő részvétel nemcsak a környezeti tudatosságot növeli, hanem fejleszti az önhatékonyt és az identitást is – utóbbi a gyermekvédelmi ellátásban gyakran elbizonytalanodott vagy töredezett.

A gyermekvédelmi intézményekben gyakori az elszigeteltség, a kapcsolati hiány és a közösségi kudarcélmények halmozódása. A környezeti nevelés módszertani eszköztára – például közösségi ültetés, természetjáró programok, öko-napok – olyan kooperatív tevékenységek sorát kínálja, amelyek során a gyermekek megismerkedhetnek a pozitív közösségi interakciókkal.

Ez különösen fontos azoknak, akik számára a családi vagy iskolai közösség kudarcélményekkel társult. Az ilyen programok során kialakulhatnak új, pozitív kapcsolódási minták, fejlődhet a szociális kompetencia és nőhet az empátia (Chawla, 2007).

A környezeti nevelés az egyéni viselkedésformákon túlmutatva társadalmi és etikai dimenziókkal is dolgozik: felveti a fogyasztás, igazságosság, jövő iránti felelősség kérdését. A gyermekvédelemben élő gyermekek gyakran szembesülnek azzal az érzéssel, hogy életük kiszolgáltatott, jövőjük bizonytalan. E tapasztalat ellentételezhető azzal, ha aktív, értelmes, jövőbe mutató tevékenységekben vehetnek részt – például zöld akciókban, természetvédelmi kampányokban.

Az ilyen programok erősítik a társadalmi befogadottság érzését, és elősegítik, hogy a gyermekek ne elszenvetődjenek, hanem alakítóként éljék meg szerepüket a közösségben.

Látható, hogy a környezeti nevelés és a gyermekvédelmi gondoskodás metszéspontjában egy olyan pedagógiai lehetőségtér bontakozik ki, amely nemcsak a környezeti tudatosságot fejleszti, hanem a gyermekek érzelmi, szociális és identitásbeli fejlődését is támogatja. A természet nyújtotta élmények, a cselekvésorientált tanulás és a közösségi részvétel mind hozzájárulnak a gyermekek rezilienciájának erősítéséhez, és ahhoz, hogy pozitív viszonyt alakíthassanak ki önmagukkal, másokkal és a természeti világgal.

3. Jó gyakorlatok és empirikus példák

A gyermekvédelmi gondoskodásban élő fiatalok esetében különösen fontosak azok a gyakorlati pedagógiai beavatkozások, amelyek egyaránt támogatják a személyes fejlődést, a közösségi kapcsolódást és a környezeti felelősség kialakulását. A környezeti nevelés e három célterület mentén kínál olyan programokat és módszereket, amelyek alkalmazhatók intézményi keretek között, és képesek a gyermekek pozitív identitásának, önértékelésének, valamint társadalmi szerepvállalásának erősítésére.

3.1. Hazai példák a környezeti nevelés és gyermekvédelem összekapcsolására

A magyar gyermekvédelmi rendszerben még nem tekinthető általános gyakorlatnak a környezeti nevelés intézményes integrációja, azonban egyre több pilot-program, helyi kezdeményezés és civil együttműködés tanúsítja, hogy a környezeti szemlélet beemelése a gyermekotthoni, lakásotthoni vagy nevelőszülői hálózat kereteibe nemcsak lehetséges, hanem pedagógiai és pszichoszociálisan is indokolt.

Iskolakert-programok gyermekotthonokban

Több intézmény (például budapesti és Pest vármegyei gyermekotthonok, valamint vidéki lakásotthonok – Nyár Gyermekotthon, Kaposvár; Rákospalotai Javítóintézet és Központi Speciális Gyermekotthon, Rákospalota) saját kezdeményezésre vagy pályázati forrásból iskolakertet vagy fűszerkert-részleget alakított ki az intézmény udvarán. Ezekben a programokban a gyerekek részt vesznek a talaj előkészítésében, vetésben, locsolásban, komposztálásban és a termények begyűjtésében is. A programok során: nő a gyerekek felelősségtudata és gondoskodási készsége, megtapasztalják a türelem, a rendszeresség és a folyamatosság értelmét, csökken a feszültség és nő az együttműködési hajlandóság. A terményeket gyakran közösen dolgozzák fel – például lecsót főznek, fűszersót készítenek –, ami nemcsak praktikus tudás, hanem közösségi élmény is.

A kertészkedés lehetőséget ad a gyermekek számára a gondoskodás, rendszeresség és felelősség megtapasztalására. A gyümölcsök és zöldségek közös megtermelése és felhasználása közösségi élményként is szolgál.

Zöld Óvoda/Ökoiskola program

Az EMMI támogatásával több gyermekvédelmi intézmény is részt vett a Zöld Óvoda / Ökoiskola hálózattal együttműködő programokban, ahol hangsúlyt kapott a szelektív hulladékgyűjtés, tudatos víz- és energiaháztartás, valamint az újrahasznosítás. Például a Somogyvári „Vadvirág” különleges lakásotthon EFOP-pályázat keretében nyerte el a 2017-től működő "Ökoiskola" minősítést, és beépítette pedagógiai programjába a természetébresztő tevékenységeket, erre hivatásos pedagógiai program is utal. A lakásotthon eseményein rendszeresen jelennek meg kertészeti foglalkozások, állatgondozás és élménypedagógiai modulok, erdei séta és közösségi kertészeti gyakorlat formájában. (<https://www.szechenyikastely.hu/iskolank/okoiskola/programok>). Ezekben a programokban a gyerekek plakátokat készítettek, zöld járőrként figyelték a takarékos vízhasználatot, részt vettek komposztláda építésében, madáretetők készítésében, saját „zöld szabályzatot” alkottak.

Az élménypedagógiai alapú foglalkozások erősítették a gyerekek részvételét és szabályalkotásban való aktív szerepvállalását, ami különösen fontos az autonómiahiányos élethelyzetek kompenzálására

Állatasszisztált nevelés és felelősségvállalás

Egyes vidéki gyermekotthonokban a háziállatok gondozása a nevelési program része. A gyerekek részt vesznek az állatok etetésében, ápolásában, ami hosszú távon fejleszti az empátiát, a rendszerességet és a felelősségtudatot.

A *Közös ügyünk az állatvédelem Alapítvány* 2022-ben kísérleti jelleggel kezdte el a kutyás foglalkozások szervezését hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű térségekben élő gyerekek részére. A program sikeresnek bizonyult, így már kibővítve a kutyák mellett macskákkal, hüllőkkel és rovarokkal is találkozhatnak a gyerekek. Az állatasszisztált bemutatók lehetőséget teremtenek arra, hogy a gyermekek közvetlen tapasztalatot szerezzenek a különböző állatfajok fajspecifikus tulajdonságairól, viselkedésmintáiról, valamint a felelős állattartás során jelentkező gondozási és etikai feladatokról. Emellett a programok érzelmi szinten is hatást gyakorolnak: elősegítik a bizalom, empátia és kötődési képességek fejlődését,

valamint hozzájárulnak a viselkedéses szokások alakulásához és a szociális kompetenciák erősödéséhez (Fine, 2019; Kotrschal & Ortbauer, 2003; Prothmann, Bienert, & Ettrich, 2006).

Természetjáró és erdőpedagógiai programok

Több nevelőszülői hálózat és lakásotthon (pl. a Szeged környéki és a Zala vármegyei ellátórendszerben, de a Győr-Moson-Sopron vármegyei Erdei Különleges Gyermekotthonban is) évente több alkalommal szervez túrákat, madármegfigyelő sétákat, ökotáborokat. Ezeket gyakran természetvédelmi szervezetek, erdőgazdaságok vagy civil partnerek (pl. Magyar Madártani Egyesület, KOKOSZ) támogatják. Az Alapvető Jogok Biztosa és állami erdőgazdaságok együttműködésének keretében gyermekvédelmi intézményekben (például Rum környéki otthonokban) valósítottak meg erdei nevelést, élménypedagógiai programot (https://fataj.hu/2024/12/erdo-szereteter-e-valo-neveles/?utm_source=chatgpt.com) Ez közvetlen példája annak, hogy az állami öko-partnerség gyermekvédelmi helyszíneken is működőképes.

A gyerekek itt biztonságos, nyugodt környezetben tapasztalhatják meg a természetet, megtanulnak felelősen viselkedni az élővilággal kapcsolatban, fejlődnek a szociális és kommunikációs készségeik.

Az ilyen élmények különösen értékesek azok számára, akik városi környezetben élnek, és korábban alig vagy egyáltalán nem volt kapcsolatuk a természettel.

Mindezekből jól látható, hogy a hazai gyermekvédelmi rendszerben megvalósuló környezeti nevelési programok egyelőre szigetszerűen, kísérleti jelleggel működnek, de tapasztalataik biztatóak. Az iskolakertek, állatgondozás, zöld akciók és természetjáró programok nemcsak ismeretátadást, hanem identitásformáló, bizalomerősítő és közösségépítő lehetőségeket is kínálnak. Mindezek különösen értékesek azon gyermekek számára, akik életük más területein gyakran kirekesztettséget, kiszolgáltatottságot és kapcsolathányt élnek meg.

3.2. Nemzetközi jó gyakorlatok

A környezeti nevelés alkalmazása a gyermekvédelmi gondoskodásban élő gyermekek és fiatalok körében nemzetközi szinten is egyre elismertebb és kutatott terület. Számos országban működnek olyan programok, amelyek a természet közegét terápiás, fejlesztő és szociális célokra használják, különösen a hátrányos helyzetű vagy traumatizált gyermekcsoportok támogatására. Az alábbiakban néhány kiemelkedő példát ismertetünk.

Therapeutic Horticulture – Egyesült Királyság

Az Egyesült Királyságban a therapeutic horticulture (terápiás kertészet) széles körben alkalmazott módszer a szociális ellátásban, gyermekvédelmi intézményekben és rehabilitációs központokban. A legismertebb programot a Thrive (Thrive, 2020) nevű szervezet működteti, amely speciálisan képzett terapeuták segítségével kínál kerti foglalkozásokat sérülékeny csoportoknak, köztük nevelésbe vett gyermekeknek is.

A kertészeti tevékenységek során fejlődik a gyermekek motorikus és kognitív képessége, erősödik az önhatékonyság és a problémamegoldó gondolkodás, nő az érzelmi stabilitás és a társas együttműködés (Sempik et al., 2005).

A program hatásvizsgálatai szerint a rendszeresen résztvevő gyermekek esetében csökkentek a szorongásos és depresszív tünetek, miközben nőtt az önbizalom és a közösségi részvétel szintje.

Erdőpedagógiai programok – Németország

Németországban az erdőpedagógia (Waldpädagogik) eredetileg óvodai és általános iskolai kontextusban alakult ki, de az elmúlt évtizedben egyre gyakrabban alkalmazzák gyermekvédelmi intézményekben is, különösen prevenciós és rehabilitációs céllal.

A programokban a gyerekek heti rendszerességgel töltik idejüket természetes környezetben, játékos és tapasztalati tanulás révén ismerkednek a természettel, tanulnak együttműködést,

problémamegoldást és felelősségvállalást. Az Erlebniswald (Élményerdő) típusú foglalkozások során a hangsúly az önállóságon, a szabálytudat kialakulásán és az élményszerű tanuláson van, ami különösen hatékony az önbizalomhiánnyal, impulzuskontroll-problémákkal vagy beilleszkedési zavarokkal küzdő gyermekek esetében (Gebhard, 2012).

Eco-Schools in Residential Care – Hollandia

Hollandiában több gyermekvédelmi intézmény integráltan működik együtt az Eco-Schools nemzetközi hálózatával. Ezek az intézmények saját zöld cselekvési tervet dolgoznak ki a gyermekek bevonásával, amelyben helyet kap az energiatakarékosság, a hulladékcsökkentés és újrahasznosítás, a biodiverzitás védelme, valamint a fenntartható élelmiszerhasználat. A gyerekek szerepet kapnak a döntéshozatali folyamatban is (pl. zöld tanács létrehozása), ami fejleszti demokratikus készségeiket, erősíti az önértékelésüket és az iskolához/intézményhez való kötődést. Ezekben az otthonokban a zöldítés nemcsak fizikai környezetfejlesztés, hanem pedagógiai és közösségfejlesztő eszköz is (Eco-Schools Netherlands, 2023).

Community Greening Projects – Egyesült Államok

Az USA több államában működnek Községi Zöldítési Projektek (Community Greening Projects), amelyek célja, hogy városi közösségekben, köztük gyermekvédelmi vagy javítóintézeti közösségekben közösségi kerteket, parkokat, zöld felületeket hozzanak létre, részvételre épülő módon. A projektek során a fiatalok megtanulják a tervezés, kivitelezés, fenntartás lépéseit, csoportban dolgoznak, konfliktusokat oldanak meg, tapasztalatot szereznek felelős döntéshozatalban és környezeti gondolkodásban.

A GreenWorks! vagy Youth Grow típusú programok célja nem csupán a természethez való kötődés erősítése, hanem a társadalmi reintegráció támogatása, a munkavállalási készségek fejlesztése és az iskolai lemorzsolódás megelőzése (Blair, 2009; Hazzard et al., 2011).

A nemzetközi példák közös jellemzője, hogy élményalapú, tapasztalati tanuláson keresztül dolgoznak, hangsúlyozzák a gyermek aktív részvételét a környezet alakításában, interdiszciplináris megközelítést alkalmaznak (pedagógia, szociális munka, ökológia), erősítik a gyermekek önbizalmát, szociális kompetenciáit és környezeti attitűdjeit. Ezek a gyakorlatok megerősítik azt a feltételezést, hogy a környezeti nevelés sikeresen alkalmazható gyermekvédelmi kontextusban is – terápiás, fejlesztő és közösségi hatással egyaránt.

3.3 Hatások, eredmények a szakirodalom és a gyakorlat tükrében

A környezeti nevelési programok alkalmazása a gyermekvédelmi intézményekben nem csupán a környezettudatosság fejlesztését szolgálja, hanem komplex hatást gyakorol a részt vevő gyermekek érzelmi, szociális és kognitív fejlődésére is. A nemzetközi és hazai tapasztalatok egyaránt azt mutatják, hogy a természethez, közösséghez és cselekvéshez való kapcsolódás pozitívan befolyásolja a gyermekek viselkedését, önértékelését és társadalmi részvételét.

Masten (2014) szerint a környezeti nevelési tevékenységek, mint például kertgondozás, állatgondozás, közösségi projektek, kézzelfogható eredményeket kínálnak a gyermekek számára. Ez különösen fontos azoknak a fiataloknak, akik iskolai kudarcokat vagy kapcsolati hiányokat éltek át. A valódi, látható teljesítmény megélése hozzájárul a pozitív énkép és önértékelés kialakulásához. A sikeresen végzett feladatok erősítik az önhatékonyság-érzést (Bandura, 1997), ami segíti a gyermeket abban, hogy képesnek érezze magát élethelyzetének alakítására.

A gyermekvédelmi ellátásban élő gyermekek gyakran küzdenek kapcsolati problémákkal, bizalomhiánnyal, szociális izolációval. A környezeti nevelés keretein belül zajló csoportos tevékenységek, a közös kertépítés, erdei kirándulás, zöld tanács ülése, lehetőséget kínálnak az együttműködés gyakorlására, a konfliktuskezelés fejlődésére, valamint az empátia és érzelmi szabályozás erősödésére (Chawla, 2007; Prothmann et al., 2006).

Különösen hatékonyak azok a programok, amelyek folyamatos részvételt biztosítanak, és lehetőséget adnak a gyerekeknek arra, hogy felelősséget vállaljanak egy-egy projekt hosszabb távú működtetésében.

Számos kutatás megerősíti, hogy a természetes környezethez való rendszeres kapcsolódás kedvezően hat a gyermekek érzelmi jóllétére, ennek hatására csökken a szorongás, hiperaktivitás és agresszió szintje (Kaplan & Kaplan, 1989; Louv, 2005), javul az érzelmi szabályozás, különösen traumát átélt gyermekek esetében (van der Kolk, 2014). A természet közegében zajló tevékenységek – például állatsimogatás, talajjal való munka – testérzékelést és biztonságérzetet nyújtanak, ami különösen fontos a poszttraumás tüneteket mutató gyermekeknél (Gabrielsen et al., 2016).

A környezeti nevelés rezilienciát fejleszt: erősíti az alkalmazkodóképességet, a pozitív jövőkép kialakulását, és a megküzdési stratégiák kibővítését (Ungar, 2011).

A programok egyik közvetlen célja a környezeti tudatosság kialakítása, amely a gyermekek esetében az alábbi módokon mutatkozik meg: nő a természet iránti érdeklődés és gondoskodási hajlandóság, megjelenik a felelősségtudat a saját fogyasztói magatartásuk és életvitelük iránt, kialakul a helyi közösséghez és tájhoz való kötődés, amely identitásképző és megtartó erőként is funkcionál (Sobel, 1996).

A gyermekek akkor válhatnak a környezeti felelősségvállalás aktív alanyaivá, ha lehetőségük van közvetlen tapasztalatszerzésre, döntéshozatalban való részvételre és sikeres cselekvésre.

A környezeti nevelés támogatja az iskolai részvételt és tanulási motivációt azzal, hogy alternatív tanulási környezetet kínál, amely lehetőséget ad a nem hagyományos módon tanuló gyermekek fejlődésére. A gyermekvédelmi ellátásban élő fiatalok körében gyakori az iskolai motivációhiány, tanulási kudarcok, figyelemzavar, melyekre megoldást kínálhat az élmény-pedagógiai alapú, mozgásos és alkotó tevékenység, az interaktív, tapasztalati tanulás, a nem versengő, jutalmazó rendszerű foglalkoztatás. E tapasztalatok hosszú távon csökkenthetik a lemorzsolódás esélyét, és javíthatják az iskolai önértékelést is (Blair, 2009).

A szakirodalmi eredmények és gyakorlati tapasztalatok egyaránt arra utalnak, hogy a környezeti nevelési programok jelentős fejlődést eredményezhetnek a gyermekvédelmi gondoskodásban élő gyermekek testi-lelki jóllétében. A természethez való aktív, élményszerű kapcsolódás, a közösségi felelősségvállalás és az értékteremtő cselekvés együttesen képesek előmozdítani a gyermekek érzelmi stabilitását, társas kapcsolatait, jövőorientációját – és nem utolsósorban: az ember és természet közötti felelős viszony kialakulását.

4. Kihívások és korlátok

Bár a környezeti nevelés alkalmazása a gyermekvédelmi gondoskodásban élő gyermekek körében ígéretes pedagógiai és pszichoszociális lehetőségeket kínál, megvalósítása számos kihívással és gyakorlati akadállyal szembesül. Ezek egy része rendszerszintű (szakpolitikai és strukturális korlátok), másik része intézményi működésből, humánerőforrásból vagy célcsoportspecifikus jellemzőkből ered.

A gyermekvédelmi intézmények többsége strukturális és anyagi forráshiánnyal küzd, amely megnehezíti az olyan kiegészítő, „nem kötelező” programok elindítását, mint a környezeti nevelés. Többek között hiányzik az eszközpark (szerszámok, komposztáló, növények) és a hosszú távú pénzügyi fenntarthatóságot biztosító finanszírozás is.

A környezeti nevelési programok gyakran projektalapúak, ami időleges működést jelent, és ritkán integrálódnak az intézményi nevelési programba vagy pedagógiai stratégiába.

A hazai gyermekvédelmi szabályozásban és az intézmények nevelési programjaiban a környezeti nevelés mint cél vagy elv kevéssé jelenik meg. Ennek következményeként hiányzik

az egységes módszertani ajánlás vagy protokoll, nem jellemző a területre vonatkozó célzott képzés vagy továbbképzés, az öko- és fenntarthatósági szempontok marginalizáltak a gyermekvédelmi stratégiákban.

A jelenlegi gyermekvédelmi intézményeket szakemberhiány és képzetlenség jellemzi. A rendszerben dolgozó szakemberek (nevelők, szociális munkások, pszichológusok) közül sokan nem rendelkeznek környezeti nevelési tapasztalattal, ökológiai szemlélettel vagy gyakorlati eszköztárral. A környezeti nevelés integrálásához szükséges lenne pedagógiai képzések ökopedagógiai modulokkal való kiegészítése, interdiszciplináris együttműködések erősítése (pl. pedagógus – kertész – ökológus – szociális munkás). A motivált nevelők gyakran egyéni elköteleződésből viszik ezeket a programokat, ami a hosszú távú fenntartás szempontjából sérülékeny gyakorlatot eredményez.

A gyermekvédelmi ellátásban élő gyermekek jelentős része: trauma következtében szenved viselkedésszabályozási zavarokban, alacsony szintű frusztrációtűréssel rendelkezik, gyakran bizalmatlan a felnőttekkel vagy közösségi helyzetekkel szemben. Egy ilyen háttérrel rendelkező gyermek számára a hosszabb távú részvétel, az önállóság, a szabálytartás vagy a kudarcélmény feldolgozása nehéz lehet. Ennek következtében a környezeti nevelésre épülő tevékenységek differenciált, traumaszenzitív tervezést igényelnek (Bath, 2008).

Gyakori jelenség, hogy a gyermekek kezdetben nem mutatnak érdeklődést a természet iránt, vagy kényszerítő élményként élik meg az iskolán kívüli „tanulást”. Ennek hátterében állhat egy korábbi negatív iskolai tapasztalat, kudarcélmény hiánya, figyelemzavar, hiperaktivitás, vagy depressziós tünetek. Ezért fontos, hogy a programok élményszerűek, belső motivációra építők, és azonnali pozitív visszajelzést biztosítók legyenek.

A gyermekvédelmi intézmények vezetői és munkatársai gyakran elsősorban a fizikai biztonság és a viselkedésszabályozás fenntartására fókuszálnak, így a természetalapú, hosszabb távon ható fejlesztő programok nem élveznek prioritást.

Sok esetben hiányzik a környezethez fűződő pozitív érzelmi viszony, a gyermekek egy része városi közegből jön, ahol a természet ismeretlen vagy irreleváns élmény. Az ökológiai és fenntarthatósági fogalmak gyakran elvontak, túl elméletiek a gyermekek számára, ha nem társulnak tapasztalati tanulással.

Elmondható, hogy a környezeti nevelés integrálása a gyermekvédelmi rendszerbe számos lehetőséget rejt, ám megvalósítása során rendszerszintű, intézményi és pszichoszociális akadályokkal is számolni kell. A fenntartható és hatékony programok kialakításához elengedhetetlen a szakpolitikai háttér megerősítése, a szakemberek célzott felkészítése, valamint a célcsoport egyéni szükségleteinek érzékeny figyelembevétele. A hosszú távú siker kulcsa a támogató intézményi kultúra, a partnerségek kiépítése és az élményszerű, bizalomra építő pedagógiai gyakorlatok fokozatos bevezetése.

5. Ajánlások

A környezeti nevelés hatékony integrálása a gyermekvédelmi ellátásba többretegű és összehangolt beavatkozásokat igényel. Az elméleti háttér és a nemzetközi–hazai gyakorlatok tükrében az alábbi ajánlások fogalmazhatók meg a gyermekvédelmi intézmények, a szakemberek és a döntéshozók számára.

5.1. Intézményi szintű ajánlások

Környezeti nevelési programok beépítése a nevelési-oktatási tervekbe

A gyermekvédelmi intézmények pedagógiai programjaiban jelenjenek meg a környezeti nevelés céljai, elvei és konkrét tevékenységformái.

A gyermekek rendszeres részvételét biztosító programokat (pl. iskolakert, zöld klub, természetjáró foglalkozás) érdemes éves nevelési tervbe integrálni, nem csupán alkalmi eseményként kezelni.

Természetközeli tanulási környezet kialakítása

A gyermekotthonok, lakásotthonok udvarán, kertjében, vagy a közeli zöldterületeken célszerű kiskertet, fűszerkertet, madáretetőt, komposztálót, ülőhelyet kialakítani. Ezek a terek egyszerre szolgálják az oktatást, az érzelmi szabályozást és a közösségépítést.

Partnerségek kiépítése civil és szakmai szervezetekkel

Intézmények dolgozzanak együtt természetvédelmi egyesületekkel, agrárvállalkozásokkal, erdészetekkel, egyetemekkel, kertész szakiskolákkal. Ilyen együttműködés keretében valósulhat meg például szakmai támogatás, önkéntes bevonás, eszkozsadományozás vagy közös programfejlesztés.

5.2. Szakmai és módszertani ajánlások

Szakemberképzés és továbbképzések bővítése

A gyermekvédelmi területen dolgozó szakemberek képzésében jelenjen meg a környezeti nevelés és az ökopedagógia szemlélete. A továbbképzések tematikájába épüljenek be a következő területek: élménypedagógia, természetalapú intervenciók, állatasszisztált nevelés, cselekvésorientált oktatás.

Traumaszenzitív és élménypedagógiai módszerek alkalmazása

A környezeti nevelés módszertanának igazodnia kell a gyermekek pszichoszociális sajátosságaihoz (pl. alacsony frusztrációtűrés, bizalomhiány). Javasolt módszerek: kis lépésekben építkező, jutalmazó struktúrák, tapasztalati tanulás, kreatív-projektalapú feladatok.

Gyermekrészvétel és demokratikus működés elősegítése

A gyermekek kapjanak szerepet a tervezésben, értékelésben, szabályalkotásban (pl. „zöld tanács” vagy környezeti felelősök kijelölése). A saját döntések lehetősége hozzájárul az autonómia-érzéshez és az intézményhez való kötődés kialakulásához.

5.3 Szakpolitikai szintű ajánlások

A környezeti nevelés stratégiai beemelése a gyermekvédelmi szabályozásba

A környezeti nevelés, a természethez való jog jelenjen meg célként a gyermekvédelmi jogszabályokban, módszertani útmutatókban, programértékelésekbe (Kui, 2023).

Az Ökoiskola és Zöld Óvoda hálózat mintájára javasolt lenne egy „Zöld Otthon” minősítési rendszer bevezetése gyermekvédelmi intézmények számára.

Célzott források és pályázatok biztosítása

Szükség van olyan hazai és EU-s forrásokra, amelyek kifejezetten gyermekvédelmi célcsoportokra szabott környezeti nevelési programokat támogatnak (infrastruktúra, eszközök, személyi kapacitás).

A hosszú távú hatás érdekében fontos az eredmények értékelésébe és visszacsatolásába fektetni.

A környezeti nevelés gyermekvédelmi alkalmazása nem pusztán a környezettudatosság fejlesztéséről szól: olyan komplex pedagógiai-társadalmi beavatkozás, amely hozzájárul a gyermekek testi-lelki jóllétéhez, társadalmi részvételéhez és jövőorientációjához. A hatékony megvalósításhoz azonban összehangolt intézményi, módszertani és szakpolitikai lépésekre van szükség. E fejezet ajánlásai e folyamat megindításához és fenntartásához kínálnak lehetséges irányokat.

6. Összegzés

A tanulmány célja annak bemutatása volt, hogy a környezeti nevelés – mint élményalapú, értékorientált és közösségépítő pedagógiai eszköztár – hogyan járulhat hozzá a gyermekvédelmi gondoskodásban élő gyermekek és fiatalok pszichoszociális fejlődéséhez, társadalmi integrációjához és fenntarthatósági szemléletének kialakulásához.

A környezeti nevelés nem csupán ismeretátadás, hanem olyan komplex fejlesztési tér, amelyben a gyermekek tapasztalatokon, cselekvésen és közösségi élményeken keresztül építik önazonosságukat, kapcsolataikat és jövőképüket. Mindez különös jelentőséggel bír a gyermekvédelmi ellátásban élő célcsoport esetében, akik gyakran sérült kötődési mintákkal, alacsony önértékeléssel és kapcsolathiánnyal élnek, és akik számára az érzelmileg biztonságos, strukturált, ugyanakkor élménytel környezeti kiemelkedően fontos.

A hazai és nemzetközi jógyakorlatok, valamint a releváns szakirodalmi eredmények alapján megállapítható, hogy a természethez való kapcsolódás fejleszti a gyermekek érzelmi szabályozását, szociális készségeit és rezilienciáját, a közösségi zöldprogramok erősítik a felelősségtudatot, az együttműködést és a társadalmi részvétel érzését; a tapasztalati tanulás hozzájárul a tanulási motiváció és önbizalom növekedéséhez; a fenntarthatóság értékrendje beépülhet a gyermekek személyes döntéseibe és jövőbeli társadalmi szerepvállalásába.

A megvalósítás azonban számos kihívással jár: az intézményi forráshiány, a szakemberképzés hiányosságai, a szakpolitikai támogatottság gyengesége, valamint a célcsoport sajátos pszichoszociális igényei mind nehezíthetik a programok fenntarthatóságát és kiterjeszthetőségét.

A tanulmány ajánlásai e kihívások kezelésére kívántak választ adni: a nevelési tervek átdolgozásától kezdve a célzott képzések bevezetésén át a szakpolitikai stratégiáig. A környezeti nevelés integrációja a gyermekvédelemben nem csupán lehetőség, hanem szükségszerű lépés egy olyan rendszer irányába, amely egyszerre képes védeni, fejleszteni és esélyt teremteni a jövő generációi számára – különösen azoknak, akik számára a társadalmi kiindulópont eleve hátrányos.

Felhasznált irodalom

- BANDURA, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: Freeman.
- BARTHOLET, E. (2009). *Nobody's children: Abuse and neglect, foster drift, and the adoption alternative*. Beacon Press.
- BATH, H. (2008). The three pillars of trauma-informed care. *Reclaiming Children and Youth*, 17(3), 17–21.
- BLAIR, D. (2009). The child in the garden: An evaluative review of the benefits of school gardening. *The Journal of Environmental Education*, 40(2), 15–38. <https://doi.org/10.3200/JOEE.40.2.15-38>
- BONNETT, M. (2007). Environmental education and the issue of nature. *Journal of Curriculum Studies*, 39(6), 707–721. <https://doi.org/10.1080/00220270701447149>
- BOWLBY, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. Basic Books.
- CHAWLA, L. (2007). Childhood experiences associated with care for the natural world: A theoretical framework for empirical results. *Children, Youth and Environments*, 17(4), 144–170.
- ECO-SCHOOLS NETHERLANDS (2023). *Eco-schools in jeugdzorginstellingen*. <https://www.ecoschools.nl>
- FINE, A. H. (Ed.). (2019). *Handbook on animal-assisted therapy: Foundations and guidelines for animal-assisted interventions* (5th ed.). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/C2017-0-03071-6>
- GABRIELSEN, L.E. – FERNEE, C.R. – AASEN, G.O. (2016). Nature-based therapy for trauma: A qualitative meta-synthesis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 13(7), 652. <https://doi.org/10.3390/ijerph13070652>

- GEBHARD, U. (2012). *Kind und Natur: Die Bedeutung der Natur für die psychische Entwicklung*. Springer VS. <https://doi.org/10.1007/978-3-531-18869-4>
- GINSBURG, K.R. (2011). *Building resilience in children and teens: Giving kids roots and wings* (2nd ed.). American Academy of Pediatrics.
- HAZZARD, E.L. – MORENO, E. – BEALL, D.L. – ZIDENBERG-CHERR, S. (2011). Youth as leaders in their communities through youth-led nutrition and physical activity programs. *Journal of Nutrition Education and Behaviour*, 43(4), 288–291. <https://doi.org/10.1016/j.jneb.2010.02.002>
- HERCZOG, M. (2008). *Gyermekevédelem Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- JENSEN, B.B. – SCHNACK, K. (1997). The action competence approach in environmental education. *Environmental Education Research*, 3(2), 163–178. <https://doi.org/10.1080/1350462970030205>
- KAPLAN, R. – KAPLAN, S. (1989). *The experience of nature: A psychological perspective*. Cambridge University Press.
- KOTRSCHAL, K. – ORTBAUER, B. (2003). Behavioural effects of the presence of a dog in a classroom. *Anthrozoös*, 16(2), 147–159. <https://doi.org/10.2752/089279303786992170>
- KUI B. (2022): The importance of the natural environment in the light of children's rights with particular regard to Hungary. *Magistra Iadertina* 17(2), pp. 51-70.
- LOUV, R. (2005). *Last child in the woods: Saving our children from nature-deficit disorder*. Algonquin Books.
- MASTEN, A. S. (2014). *Ordinary magic: Resilience in development*. Guilford Press.
- ORR, D. W. (1992). *Ecological literacy: Education and the transition to a postmodern world*. SUNY Press.
- PALMER, J. A. (1998). *Environmental education in the 21st century: Theory, practice, progress and promise*. Routledge.
- PROTHMANN, A. – BIENERT, M. – ETTRICH, C. (2006). Dogs in child psychotherapy: Effects on state of mind. *Anthrozoös*, 19(3), 265–277. <https://doi.org/10.2752/089279306785415583>
- SEMPIK, J. – ALDRIDGE, J. – BECKER, S. (2005). *Health, well-being and social inclusion: Therapeutic horticulture in the UK*. The Policy Press.
- SOBEL, D. (1996). *Beyond ecophobia: Reclaiming the heart in nature education*. Orion Society.
- STERLING, S. (2001). *Sustainable education: Re-visioning learning and change*. Schumacher Briefings.
- SZILÁGYI, K. (2013). A gyermekvédelmi gondoskodásban élő fiatalok iskolai sikerességének pszichoszociális tényezői. *Iskolakultúra*, 23(5), 52–63.
- THRIVE (2020). What is social and therapeutic horticulture? <https://www.thrive.org.uk>
- TILBURY, D. (1995). Environmental education for sustainability: Defining the new focus of environmental education in the 1990s. *Environmental Education Research*, 1(2), 195–212. <https://doi.org/10.1080/1350462950010206>
- ULRICH, R. S. – SIMONS, R.F. – LOSITO, B.D. FIORITO, E. – MILES, M.A. – ZELSON, M. (1991). Stress recovery during exposure to natural and urban environments. *Journal of Environmental Psychology*, 11(3), 201–230
- UNESCO. (2014). *Shaping the future we want: UN Decade of Education for Sustainable Development (2005–2014) final report*. Paris: UNESCO.
- UNGAR, M. (2011). *The social ecology of resilience: A handbook of theory and practice*. Springer.
- van der KOLK, B. A. (2014). *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma*. Viking.
- VARGA, A. (2007). A környezeti nevelés magyarországi értelmezése és gyakorlati kérdései. *Iskolakultúra*, 17(4), 3–12.

